

DİN ANLAYIŞIMIZ ÜZERİNE SORUNLAR VE KAYNAKLARI*

Prof. Dr. Recep KILIÇ
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

“*Din Anlayışımız*” ile ilgili sorunları konuşmaya, temel kavramlardan anladıklarımızı açıklayarak başlayalım. Sorunları ve kaynakları üzerinde konuşacağımız dinin İslam dini olduğunu; felsefi, teolojik veya epistemolojik sorunlardan ziyade, yaşadığımız zaman dilimi ve toplum kesitinde “İslam dini” ile ilgili, gözlemlediğimiz veya sezindiğimiz bazı temel sorunlar üzerinde duracağımızı belirtelim. “İslam dini” ile Kur’an, Sünnet ve bu iki temel kaynağın tarihi süreç içinde Müslümanlar tarafından ete kemiğe büründürülmüş halini anladığımızı özellikle belirtmek istiyorum. Dolayısıyla bu konuşmada “İslam dini” denilince kitaplarda yazılan teorik anlatıdan ziyade Müslümanlar tarafından hayata geçirilmiş olan, yaşanan ve yaşanmakta olan İslam tecrübesini anlıyorum; bu sebeple yapacağım konuşma, aslında, İslam kültürünün veya İslam adına oluşturulmuş kültürün sorunları üzerinde olacaktır.

Kitabî olarak İslam, değişik şekillerde tanımlanabilir; tarihi süreç içinde tanımlanmıştır da. Bu tanımların ayrıntısına girmeksizin, din olarak İslam’ın “insanın ilişkiler ağını düzenlemek üzere *Allah tarafından bildirilmiş* değer, buyruk ve ilkeler” bütünü olduğunu söylememiz mümkündür. İslam’ın bu yönü ulema tarafından “*vaz’un ilâhiyyun*” şeklinde dile getirilmiştir, yani İslam dininin kaynağı veya “Şâri’i” İlahîdir, Allah’tır; fakat muhatabı ve maksadı insandır. Bu sebeple İslam, Şâri’i Allah olmakla birlikte, “İnsan içindir.” Bundan dolayı İslam dini “*İlahî olan*” ile “*İnsanî olan*”ın buluşmasından ortaya çıkan bir gerçekliğe tekabül eder. Konuşmamın ilerleyen kısmında “*İlahî olan* ile *İnsanî olanın* buluşmasından ortaya çıkan gerçeklik” ile ne kastettiğimi daha ayrıntılı bir şekilde açıklamaya çalışacağım.

“*Din anlayışımız ile ilgili sorunlar*” ifadesi çok genel bir ifade olduğu için, ilgili herkes bu sorunları kendi bakış açısına göre sınıflandırabilir. Ben de kendi bakış açımdan bu sorunları dört başlık altında değerlendireceğim:

- İlk olarak bir zihniyet meselemiz var din ile ilgili olarak; İslam dininin öngördüğü zihniyet ile Müslümanların din konusunda sahip olduğu zihniyet birbiriyle uyuşmamaktadır.
- İkinci olarak, insan anlayışımız ile ilgili sorunumuz var. Dinimizin öngördüğü insan tipi ile bizim fiilen sahip olduğumuz Müslüman insan tipi arasında büyük bir farklılık olduğunu düşünüyorum; bu farkın oluşması da büyük ölçüde zihniyetle alakalıdır.
- Üçüncü olarak, dinde “ilahî olan” ile “insanî olan” arasındaki ilişkiyi değerlendirmekle ilgili sorunlarımız var. Bu sorunlar, genel olarak, kültürün din olarak algılanması şeklinde tezahür etmektedir.
- Son olarak, sahip olduğumuz din anlayışı, büyük ölçüde ahlâkı dışlayan bir anlayıştır; dinî hayatımıza ahlâkî içerikten yoksun bir dinî tecrübe ve söylem hâkimdir.

Zihniyet Meselesi Üzerine

Din anlayışımız ile ilgili sorunlarımız ve kaynakları üzerindeki konuşmayı “Zihniyet meselemiz” ile sürdürelim. Zihniyet analizi, tanımı ve türleri ile ilgili açıklamaların büyük bir kısmını hocam Necati Öner merhumun yazılarına dayandıracağım. Hocanın, ilk defa 1995 yılında Milli Eğitim Bakanlığı yayınları arasında *Felsefe Yolunda Düşünceler* ismiyle kitaplaştırdığı yazılarında, zihniyet ile ilgili çok nitelikli değerlendirmeleri bulunmaktadır. (Geniş bilgi için s. 52 vd bakılabilir.) Buna göre zihniyet, zihnimiz faaliyet halinde iken içinde bulunduğu ortamın adıdır; varlık dünyasına bu zihniyetin içinden bakar ve o zihniyete göre anlam ve değer veririz. Kullandığımız kavram ve cümleler, bu zihin ortamı içinde anlam kazanır. İnsan nasıl bir iman ve inanç varlığı ise aynı zamanda bir bilgi varlığıdır da; bu sebeple insan bilgi edinmeye adeta mahkûmdur. Çünkü insanın bilinçli olarak yapıp ettiği bütün davranışları bir bilgiye göre olur. Bilgiyi edinirken olduğu gibi edindiğimiz bilgiyi uygularken de sahip

* Bu metin, Türkiye İlahiyatçılar Birliği Vakfı’nın 23 Mart 2019, Cumartesi günü düzenlemiş olduğu Çalıştay’da yapılan konuşmanın gözden geçirilmiş halidir.

olduğumuz zihniyetin etkisi altındayızdır. İnsanın doğuştan sahip olduğu üç türlü zihniyet vardır. Bunlar “*olgusal*”, “*büyüsel*” ve “*eleştirel*” olarak adlandırılır. Zihniyetler, mantık ilkelerine benzer, her insanda bulunur; fakat hâkimiyetleri insanların bilgi birikimleri ve kültürel durumlarına göre değişiklik gösterir.

Olgusal zihniyet: Bu zihniyette insan olgu ve olaylar arasında bir gizem veya gizlilik aramadan onları deney ve gözlem yöntemiyle inceler; “pozitif” veya “bilimsel zihniyet” de denen olgusal zihniyetin temsilcisi bilim insanıdır. Bilim ve teknoloji bu zihniyetin ürünüdür. Bilimsel zihniyet mensubu, görmediğine, dokunmadığına inanmaz; bir başka ifadeyle, bilimsel yöntemlerle doğrulanıp yanlışlanmayan hiçbir inancı veya bilgiyi kabul etmez. Bu zihniyetin tam karşısında “büyüsel” olan zihniyet vardır; herhangi bir doğruluk ölçütü barındırmayan böyle bir zihniyete mensup insan için, her şey mümkündür.

Büyüsel zihniyet kendisini büyü, fal ve sihir gibi uygulamalarda açığa çıkarır; temsilcisi büyücü veya sihirbazdır. Temel özelliği sırlı, gizemli veya mitolojik olmasıdır; *büyüsel zihniyette akıl ilkeleri devre dışıdır*, bu sebeple her şey, her an mümkün gözüktür. Bu iki zihniyetin ikisi de aslında her insanda mevcuttur ama hâkimiyet dereceleri farklıdır; gelişmiş toplumlarda bilimsel zihniyet daha baskın iken “ilkel kabile” toplumlarında büyüsel zihniyet hâkimdir. Bu iki zihniyetin yanında “*eleştirel*” adı verilen bir üçüncü zihniyet daha vardır. Bu zihniyette insan, bir doğruluk ölçütü kabul edip o doğruluk ölçütüne göre doğru veya yanlış birbirinden ayırt eder.

Eleştirel zihniyette eleştiri esastır; eleştiri, kendisine sunulanı olumlu veya olumsuz olarak değerlendirmek demektir. Dinî ve felsefî düşünceye hâkim olan zihniyet ne büyüsel ne de olgusaldır. Din alanında insanın kendine özgü bilgi edinme yollarıyla elde ettiği *dinî bilgi*; doğruluğu, deney ve gözlem yoluyla tahkik edilemeyeceği için, bilimsel (olgusal) değildir; akıl ilkelerini dışlamadığı için büyüsel de değildir. Bu sebeple İslam dini söz konusu olduğunda dinî zihniyet, büyüsel ve bilimsel olandan farklı olarak eleştirel bir zihniyettir. Dinî açıdan sahih olan inanç ile batıl inanç arasındaki farkı, ancak eleştirel zihniyet ile ayırt edebiliriz. Dinde eleştirel zihniyetin kaybolması halinde sahih inanç ile batıl inanç arasındaki fark ta ayırt edilemez hale gelir.

Din anlayışımız ile ilgili bir sorun olarak “*zihniyet meselesi* ile dinî hayatımızda eleştirel zihniyetin hâkim olmayışını anlıyorum. Eleştirel zihniyetin, din alanında bir doğruluk ölçütü vardır; din adına bize sunulan inanç ve bilgiyi, bu ölçüte göre değerlendirir; dinde doğru (sahih) inanç ile yanlış inancı (batıl inancı) bu ölçüt sayesinde ayırt ederiz. Dindeki doğruluk ölçütü vahiydir. Allahü Teâla insanlara din açısından doğru olan ile yanlış olanı ayırt etmek üzere vahiy göndermiştir. Buna göre din adına bize sunulan inançlar arasında vahye uyanlar doğru, uymayanlar ise yanlış olur. Vahyin, dinde doğru ile yanlış birbirinden ayırt eden bir ölçüt olmaktan çıkması durumunda din ile büyü birbirinden ayırt edilemez hale gelir. Bu durumda dinî zihniyet büyüsel zihniyete dönüşür; aslında büyük oranda fiilen dönüşmüştür de. Çünkü eğer akıl ilkelerini dışlar, bir doğruluk ölçütü olarak vahyi ortadan kaldırır, onun yerine belirli kişi veya kurumları ikame ederseniz, din adına her şey mümkün hale gelir.

İslam dini insan, tarih ve tabiat ile ilgili her türlü düzenlemeyi vahiy ile yapar; bu açıdan vahiy, dinin muhtevasını belirleyen temel bilgi kaynağıdır. Bu sebeple dinî bilgi, vahiy ölçütüne göre *doğrulanabilen ya da yanlışlanabilen* türden bir bilgidir. İslam’da dinî bilginin kendisine göre doğrulanıp yanlışlandığı vahiy Kur’an-ı Kerim’dir. Kur’an ile doğruluk veya yanlışlığı tahkik edilemeyen inançlar üzerine temellendirilen dinin, büyüye indirgenmesi her zaman mümkündür. Din adına yaşadığımız temel sorun, tam da budur. Müslüman insanın hayatında Kur’an-ı Kerim, değişik gerekçelerle tarihi süreç içinde devre dışı bırakılmıştır; Müslümanın hayatındaki dinî doğruluk ölçütü, uzun zamandır, fiilen Kur’an-ı Kerim değildir. Bunun değişik sebepleri olmakla birlikte her düzeyde göze çarpan bir sebebi, Kur’an’ın Müslümanlar tarafından *okunmuyor* olmasıdır. Kur’an’ın “*okunmadığını*” bir dil sürçmesi olarak değil, bilerek ifade ediyorum. Günümüzde Müslümanlar, Kur’an ayetlerini “*seslendirmeyi*” “*okumak*” olarak algılıyorlar; oysa *okumak, bir anlama faaliyetidir*. Anlama kaygısı gütmeyen veya bu kaygıyı taşımadan yapılan “Kur’an okuma” işine, olsa olsa “*Kur’an ayetlerini seslendirme*” faaliyeti adı verilebilir. Kur’an okumanın bir seslendirme

ameliyesine dönüşmüş olması bile “eleştirel” zihniyetin yerini “büyüsel” zihniyete bıraktığının bir göstergesi veya sonucu olarak değerlendirilebilir.

Kur’an-ı Kerim’in Müslüman dünyada devre dışı bırakılmasının entelektüel hikâyesi oldukça karmaşık ve uzundur. “Sünnet”in Kur’an hükmünde bir vahiy statüsünde görülmesinden tutunuz da vahyin “vahy-i metluv” ve “vahy-i gayri metluv” olmak üzere iki kısımda değerlendirilmesine; “keşf” ve “vecd” gibi dinî tecrübe türlerini geçerli dinî bilgi kaynağı olarak görmek suretiyle mükâşefe ve müşahedeyi dinî bilgi elde etme yöntemi olarak kabul etmelerin hepsi, Kur’an’ın dinî hayatta doğruluk ölçütü olarak devre dışı kalmasında, bir şekilde etkili olmuştur. Bunların her birini ayrıntılı olarak değerlendirmek zaman alacağından, dolayısıyla bu toplantının formatına uygun olmayacağından, bu kadar değinmekle iktifa edeceğim.

İnsan Anlayışımızdaki Sorun Üzerine

Dinin muhatabı insandır; insanın ayırt edici özelliği demek olan alamet-i fârikası ise akıl sahibi olmasıdır. İslam âkil ve bâliğ olan; akıl sahibi olup aklını *etkin olarak* kullanan ve büluğ çağına erişmiş, “reşit olmuş” insanı muhatap alır. Ebu Hanife’nin, *Fıkhu’l-Ekber*’de, insanın hangi durumda imandan çıkıp çıkmayacağı konusu bağlamında yapmış olduğu şu tespit konumuz açısından önemlidir: “*Allahu Teala şahsiyet sahibi olarak insana hitap eder. Bu hitabına müspet cevap veren insan mümin olur, buna olumlu cevap vermeyen insan da mümin olmaz, kâfir olur.*” Yani İslam’ın muhatap aldığı insan, kendi kararlarını kendi verebilen, “birey bilincine sahip” reşit bir insandır. Ne yazık ki İslam’ın insanı, uzun zamandır reşit olmayan bir konuma indirgenmekte veya indirgenmeye zorlanmaktadır. Niye? Çünkü kendi kararlarını kendi verebilecek, kendi imanını konusunda kendi konuşabilecek bir konumda görülmek istenmemekte; kendisine, din adına ısrarla, bir “Veli” tayin edilmek istenmektedir.

1969 yılında, köyden Giresun’a ortaokula kaydolmaya geldiğim zaman, kayıt esnasında bizden Giresun’da ikamet eden bir veli göstermemizi istemişlerdi; o zaman 11 yaşındaydım, kendi kararlarımı verebilecek ehliyete sahip olmadığım kabul edildiğinden bana Giresun’da mukim olan bir tanıdığı veli tayin etmişlerdi. Altı sene sonra Ankara’ya İlahiyat Fakültesi’ne kayıt olmak için geldiğimde, benden bir veli ismi istemediler çünkü artık reşit bir insan kabul ediliyordum; dolayısıyla kendi kararlarımı verebilecek bir ehliyette görülüyordum. İslam’ın insanı, Müslüman insan, aynen bu şekilde değişik sebeplerle, 11 yaşındaki bir çocuk seviyesinde, kendi kararlarını kendi verebilecek ehliyette veya yeterlilikte görülmeyen, reşit olmayan bir konumda görülmektedir. Dinî hayatımıza hâkim olan zihniyet türü ile sözünü ettiğim reşit olmayan veya birey bilincine sahip olmayan bu Müslüman insan tipi birbirini besleyen bir fonksiyon icra etmektedir.

Birey bilincine sahip “reşit” insan tipinin örneği, Hz. Muhamed’in aldığı bir karar karşısında “*Ya Resulullah! Bu Allah’ın mı buyruğu yoksa senin mi görüşündür?*” diye soru soran veya sorabilme iradesini gösteren sahabidir. Sahabeye böyle bir soru sorabilme imkân, ortam veya cesareti, Hz. Muhammed’in bizzat kendisi tarafından hazırlanmıştır. Dolayısıyla ***soru soran, sorgulayan, akleden, fikreden ve sonuçta kendi kararlarını kendi hür iradesiyle yine kendisi veren insan tipi, İslam’ın muhatap kabul edip öngördüğü Müslüman insan tipidir.*** Bu insanı “*birey bilincine sahip insan*” şeklinde ifade ediyorum. Bütün İslam toplumlarında olduğu üzere bizim toplumumuzda da birey bilincine sahip, eleştirel zihniyet içinde düşünebilen kişiler, sanki sistemli bir şekilde toplum nezdinde dinî açıdan itibarsızlaştırılmakta, yalnızlığa itilmekte; dini büyü seviyesine indirgeyen ve insanı “araçsallaştıran” zihniyetin mensubu olan özel ve tüzel kişiler, gözle görülür bir şekilde desteklenmektedir. Bu durum da, İslam coğrafyasında karşılıklı olarak birbirini besleyen bu dinî zihniyet ile insan tipinin, özel olarak korunduğunu akla getirmektedir. Çünkü birey bilincine sahip olmayan, dolayısıyla “reşit” olmayan bu insan anlayışının, milletler veya medeniyetler ailesi içinde Müslümanları taşıyabileceği yerin “teba” seviyesinin üzerinde olabilmesi mümkün değildir.

Dinde “İlahî olan” (Din) ile “İnsani olan” (Kültür) Ayırımının Yapılamaması Üzerine

Müesses dinde “ilahî olan” (din) ile “insanî olan” (kültür), birbirinden tam olarak ayrılamaz bir şekilde, içiçe bulunur. “İlahî olan”, Allah u Teâla tarafından indirilen (veya gönderilen) *ilahî vahiydir*;

kaynağı Allah olduğu için *ilahî vahiy* ile bildirilmiş olan hakikatlerin doğruluğunda herhangi bir şüphe olmaz (ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ); bildirilmiş olan bu hakikatlerin doğruluğu üzerindeki herhangi bir şüphe, imanı zedeler. Vahiy ile bildirilmiş olan hakikatlerin doğruluğu bir kabul (tasdik) ve iman meselesi olmakla birlikte aynı zamanda akıl ölçüğünde tahkik edilebilir (temellendirilebilir) bir mahiyette de olmalıdır. Çünkü vahiy ile bildirilmiş olan bir hakikat iddiasının başka kaynaklara dayalı olarak *yanlış olduğunun gösterilebilmesi*, bu iddianın vahiy ürünü olmadığına da bir göstergesi olmuş olur. Kısaca ifade etmek gerekirse din olarak İslam'ın merkezinde Allah vardır; Allah'ın vahiy vasıtasıyla bildirmiş olduğu hakikatler vardır; bundan dolayı ulema dini "*vaz'un ilahiyyun*" diye tanımlamışlardır. Kur'an-ı Kerim, bu ilahî hakikatlerin oluşturmuş olduğu metindir ve İslam'ın "*ilahî olan*" yönünü oluşturur. Kur'an-ı Kerim'in ilahî olması, içindeki hakikatlerin kaynağının Allah olması sebebiyledir; Kur'an, aynı sebepten dolayı kutsal ve hatadan münezzehtir. "*Ben söylemiyorum, Allah söylüyor*" söylemi, Kur'an'ın kutsallığını ve hatadan münezzehtliğini belirtmek için üretilmiş bir söylem olmalıdır.

Kaynağı Allah olması hasebiyle ilahî, kutsal ve hatadan münezzehe olmakla birlikte Kur'an-ı Kerim, insana hitap etmektedir ve içeriğinin büyük kısmı insanî ilişkilerle ilgilidir. İnsan ise bir kültür içinde yaşamakta olduğundan Kur'an-ı Kerim'i kendine özgü zaman-mekân sınırlılıkları ve kültürel birikimi içinde anlamak mecburiyetindedir. İnsanın Kur'an'ı anlama teşebbüsü, İslam düşünce tarihinde Kur'an ilimleri diyebileceğimiz tefsir, fıkıh ve kelim gibi müstakil ilim dallarının oluşmasına sebep olmuştur. Bu ilimler yoluyla Kur'an ile ilgili olarak elde edilen bilgi ve birikimin tamamı insanîdir; "*insanî olması*" demek, doğruluğunun şüpheye açık olması ve kutsal olmaması demektir. Bu sebeple fakih, mütekellim veya müfessirin Kur'an-ı Kerim'den kendi imkânlarıyla elde ettiği bilgi, hatadan münezzehe değildir, her dönemde sorgulanmaya açıktır. Aksini düşünmek, (ulemanın Kur'an'dan çıkarımda bulunduğu bilgiyi hatadan münezzehe kabul etmek) bu bilgileri edinen insanları (fakih, mütekellim veya müfessiri, yani ulemayı) zaman ve mekân formları dışında olan, her şeyi bilen adeta ilahî kişiler olarak düşünmeyi gerektirir.

Din anlayışımız ile ilgili dikkat çektiğimiz "*ilahî olan*" ile "*insanî olan*" arasında sağlıklı bir ayırım yapılamamasından kaynaklanan sorun (veya sorunlar) da burada ortaya çıkmaktadır. Bu sorun kısaca şudur: İlahî olan ile insanî olan birbirinden ayırt edilemediği zaman, Kur'an ilimleri alanında insanî sınırlılıklar ile üretilmiş olan "*dinî metinler*", Kur'an metni ile eşit bir seviye ve statüde görülebilir hale gelmektedir. ***Bu da insanın belli bir zaman ve mekânda ürettiği kültürün (veya bilginin), Kur'an'da belirtilmiş, dinen bağlayıcı olan dinî bir hüküm veya ilke olarak anlaşılmasına yol açmaktadır.***

Meramımı daha açık hale getirebilmek adına Kur'an ilimleri adına günümüzdeki yaygın anlayış ve uygulamayı göz önüne getirelim. Kur'an ilimleri alanında günümüzde "*ilim*" adına yapılan uygulama, erken (mütekaddimin) veya geç (müteahhirin) dönemde yazılmış bir fıkıh, tefsir veya kelim metninin, adeta *Kur'an metniymişçesine* okunması ve anlaşılması faaliyetidir. Kur'an ilimleri alanında "*âlim*" niteliği, söz konusu metni okuyup anlayabilecek dil yeterliliğine sahip olan; metni (dilinin gramer inceliklerine vakıf bir şekilde) fiilen okuyan ve okutan kişiyi niteler; bu niteliklere sahip insanlar büyük ilim adamı olarak itibar görürler. Fıkıh ilmi adına *Hidaye*'nin, *İhtiyar*'ın veya *Multekâ*'nın metnini okuyup anlayabilen; Tefsir ilmi adına Keşşaf veya Kâdı Beyzavi tefsirini; kelim ilmi adına bir kelim klasiğini okuyup anlayabilen insan büyük âlimdir. Aslında bu metinleri okuyup anlamak tabii ki bir ilmi seviye göstergesidir ve bunların okunup anlaşılmasında yanlış bir şey de yoktur; bu metinleri okuyup anlayabilecek insanımızın sayısı da çok değildir. Burada yanlış veya eksik olan husus, ***bu metinleri bir kültür içinde üretilmiş kültürel (insanî) metinler olarak görmemek, dolayısıyla eleştirel bir bakış açısıyla okumamak ve ilmi, tarihin belirli bir döneminde, belirli kültürel şartlar altında üretilmiş olan bu metinleri okumaya "indirgemek" ve tamamen kültürel inşalar olan söz konusu metinleri hatadan münezzehe "ilahi hakikatler" gibi görmektir.***

Dinî düşünce dünyamızın (dinî ilimlerin) kaynak metinleri olan bu eserlerin "*insanî veya kültürel inşalar*" olması gerçeği, onların dindeki konumunda veya değerinde herhangi bir değersizleştirmeye sebep olmaz; onlar bu tabiatlarıyla değerlidirler; din ve düşünce tarihinde bizim müktesebatımızı oluştururlar; din ve düşünce geleneğimiz bu metinler sayesinde oluşur ve devamlılık arzeder. Bu metinleri göz ardı etmek demek, 1500 yıllık İslam düşünce müktesebatını (geleneğini) göz ardı etmek

demek olur ki, bu da Güneşin her seferinde yeniden keşfedilmeye çalışılmasına denk gelir. İlim, şüphesiz kümülatiftir; devam eden, birbirini takip eden bir birikime dayanır. Bu sebeple geleneği önemsizleştiren veya değersizleştiren bir yaklaşımı benimsememiz söz konusu değildir. Burada dikkat çekmek istediğimiz yanlış, **ulemanın tarihi süreç içinde üretmiş olduğu “dini” metinleri, yazarlarına insan tabiatını aşan bir statü vermek suretiyle, “ilahî” bir metin gibi okuma teşebbüsüdür.** Oysa bu “dini” metinler, yazıldıkları dönemin kültürel sorunlarına cevap bulmak üzere, yazıldıkları dönemin bilgi birikimi (ilmî müktesebatı) ışığında, o dönemin dünya görüşü ve bilimsel yaklaşımı ile Kur’an ve Sünnet’ten yapılan “insanî” çıkarımlardır. Bu metinleri bu statüde değil de yazarlarını adeta kutsamak suretiyle Kur’an metnine eşdeğer bir statüde okumak **dini, bu metinlerin inşa edildiği dönemin anlayışı ile “dondurmak” veya o anlayışa “indirmek” anlamına gelir.** Bu da sosyo-kültürel değişkenliği göz ardı etmek olduğu gibi insan fitratının sınırlılığını ve bu sebeple de kültürel olana olan bağımlılığını anlayamamak demek olur; sonuçta **kültürel (insanî) olan bir gerçekliğe, “ilahî” olan gibi muamele etmek anlamına gelir.** Dolayısıyla sözünü ettiğimiz hataya düşmemek için yazarlarının insan oldukları unutulmadan bu “dini” metinler, “eleştirel” bir zihniyet ile okunmalı; kültürel problemlere cevap bulmak üzere oluşturulmuş “örnek” metinler olarak görülüp değerlendirilmelidir. Böyle bir değerlendirme, kendi kültürel problemlerimize çözüm üretmek üzere Kur’an ve Sünnet’e müracaat etmeyi; dinamik veya üreten bir ilmî faaliyet içinde olmayı ve nihayet aklı etkili bir şekilde kullanmayı gerekli kılacaktır.

Sözünü ettiğimiz dinî metinlere “hatadan münezzeh ilahî hakikatler” gibi yaklaşmak, aslında İslam dininin insan anlayışı ile de bağdaşmaz. Çünkü **din olarak İslam**, hatasız “kul” kabul etmez; peygamberlerin bile “günah işleme” imkân ve melekeleri devam eder. Peygamber, peygamber olmak hasebiyle, **“günah işlemeyen veya işleyemeyen”** bir statü kazanmış olmaz; bu sebeptendir ki “zelle” adı verilen hataları fiilen işledikleri gibi, hata yapma ihtimaline mebni olarak ayet-i kerimelerde sık sık uyarılmışlardır: **“Sen şöyle yaparsan Biz de böyle yaparız”** veya **“Sen öyle yaparsan şöyle olur”** gibi. Çünkü İslam’da peygamber olmak, **“ulûhiyetten pay almak”** anlamına gelmez. Din anlayışımızdaki temel sorunlardan birisi de, bazı insanlara değişik gerekçelerle **“insan-üstü”**, adeta **“ilahî”** bir statü, verilmesidir: Normal insanlar olarak bizlerin bilemeyeceklerini “bilen”, göremeyeceklerini “gören”, yapamayacaklarını “yapan” bir statüdür bu. Bazı insanlara tanınan bu statü, kadim Grek düşüncesindeki mitolojik tanrıları hatırlatır. Böyle bir insan anlayışının İslam kültür coğrafyasında hangi saiklerin tesiriyle ortaya çıkıp kendisine yer edinebildiği meselesi, özel çalışmaları gerektiren bir meseledir. Bununla birlikte bize ilk bakışta anlamlı bir saik gibi gözükenden dinden kaynaklı bir sebebe işaret etmekle yetinelim: Kur’an-ı Kerim’de “Hz. Musa ve Hızır” kıssası olarak bilinen anlatı (18. Kehf Suresi, 65 vd) ile “Hz. Süleyman ve Sebe Melikesi” kıssası olarak bilinen anlatıda (27. Neml suresi, 20 vd) peygamber olmayan insanlara peygamberlere verilmeyen bilgi ve güçlerin verildiği görülür.¹ Bu insanların (veya kulların) kim oldukları ilgili ayetlerde açıklanmamıştır.² Bu konuda ilgili ayetlerden bilinebilir olan husus, Allah’ın peygamberlik vermediği bazı insanlara peygamberlere bildirmediği bazı bilgiler³ ile bazı güçleri⁴ vermiş olmasıdır. İslam kültür coğrafyasında bazı insanlara, din adına, “insanüstü” bir statü verilmiş olmasının sebeplerinden birisi, Kur’an-ı Kerim’de yer alan bu

¹ (فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا أُتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِبْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا) [Orada kullarımızdan bir kul (Hızır) buldular ki, biz ona katımızdan bir rahmet vermiştik ve ona katımızdan bir ilim öğretmiştik.] (قَالَ لَهُ مُوسَى هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلَى أَنْ تُعَلِّمَني مِمَّا (قَالَ) [Mûsâ ona: "Sana öğretilenden, bana da bir bilgi öğretmen için sana tâbi olabilir miyim?" dedi.] (قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ) ((O da): "Sen benimle beraber bulunmağa dayanamazsın" dedi.) (18/65-67) (...) [Kitaptan bilgisi olan biri, "Ben onu (Sebe Melikesinin tahtını), gözünü kapayıp açmadan önce sana getiririm" dedi. Süleyman, tahtı yanında yerleşmiş hâlde görünce..." (27/40)

² Kehf suresindeki kıssada geleneğin Hızır olarak isimlendirdiği kişiden “Allah’ın kullarından bir kul” (عَبْدًا مِنْ) (عِبَادِنَا) (18/25) olarak bahsedilirken Neml suresinde, Sebe Melikesinin tahtını göz açıp kapayıncaya kadar Hz. Süleyman’a getiren kişiden “Kitaptan bilgisi olan biri” (الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ) (27/40) olarak bahsedilmiştir.

³ Kehf suresinde olduğu gibi

⁴ Neml suresinde olduğu gibi

tür ayetlerin eksik veya yanlış değerlendirilmesi olabilir. Şöyle ki: *Mademki “kelîmullah” olarak isimlendirilen bir peygamber olan Hz. Musa’ya verilmemiş bir bilgiyi Allah sıradan bir kuluna veriyor ve yine Allah Hz. Süleyman gibi hükümdar olan bir peygambere vermediği bir kudreti (uzaktaki bir tahtın göz açıp kapayıncaya kadarlık bir süre içinde Hz. Süleyman’ın yanına getirilmesi) peygamber olmayan birine veriyor, o zaman bu türden insanüstü donanım ve yetilere sahip insanlar günümüzde neden olmasın*, şeklinde bir mantık yürütülüyor olabilir. İslam kültür coğrafyasında değişik isimlendirmeler altında bu tür donanım ve yetileri haiz kişilerin hikâyelerine sıklıkla rastlanabilir. Allahu Teâla’nın hangi kuluna hangi bilgiyi veya hangi güç ve kudreti vereceğine karar verecek olan, şüphesiz biz değiliz. O, *dilediğine dilediğini bahşedendir*. Ancak sıradan inanan (mümin) kullar olarak biz, “din adına” peygamberimize indirilmiş olana tabi olmakla mükellef ve mesulüz. Ehl-i Sünnet İslam yorumunda Hz. Muhammed, peygamberlerin sonuncusu, “hâtemu’n-nebiyyin”, olduğu için “ilham” ve “keramet” nevinden bilgi ve olaylar, sadece muhatapı olan kişiler için geçerli olup bu bilgi ve olaylara muhatap olmayan kişiler için dinî bir mükellefiyet, mesuliyet veya mecburiyete kaynaklık edemezler. Yine peygamberimiz Hz. Muhammed “hâtemu’n-nebiyyin” olduğu için peygamberimizden sonra hiçbir fâninin, kendisini bizim üzerimizde insanüstü güçlerle donatılmış bir konumda, dinî otorite kaynağı olarak göstermesi dinen meşru değildir. Dolayısıyla İslam kültür coğrafyasında yaygın olan sözünü ettiğimiz insan anlayışını İslam dininin onaylamadığını ihtiyaten ve teyiden bir kez daha belirtelim.

İlahî ve insanî olan ayırımının sağlıklı bir şekilde yapılamamasından kaynaklı sorun ile ilgili olarak sonuç yerine şunları söyleyebiliriz: Bu ayırımın yapılamamasının gözle görünür somut sonucu, kültürün din yerine ikame edilmesidir. Kültürel olanın ilahî olanın yerine ikame edilmesi demek, mesela 15. asrın kültürel uygulamasını 20. asrın insanına din diye takdim etmek demektir. *Bu sorunun üstesinden kim gelecek; sorun hangi yöntemle çözülecek*, gibi sorular bu bahsin anahtar soruları durumundadır. Din, bir kültür içinde yaşayan insana veya topluma geliyor; o kültür içinde yaşayan insanın kültürel durumlarını göz önünde bulundurarak buyruk ve ilkeler gönderiyor; geldiği kültürün değerlerini bütünüyle ortadan kaldırmayı hedeflemiyor; kendi ilkelerine uygun olan değerleri muhafaza ediyor, uyumlu hâle gelebilecekleri uyumlu hâle getiriyor, aykırı olanları da eliyor. Başka bir ifadeyle din, muhatap aldığı kültürün temel kodlarına nüfuz edebilmesi halinde veya muhatap aldığı insanlar için bir kültür haline gelebilmesi durumunda kabul görüyor. Bu son derece anlaşılır bir durumdur. Fakat paradoksal biçimde din, içinde doğduğu kültür içinde kendine yer edinip o kültürü kendine göre dönüştürdükten sonra, dönüşen kültür içinde süreç içinde yeni bir kültürel damar oluşuyor; bu kültürel damarda ilim adamları, dini aşk ve vecd ile yaşayan veliler ortaya çıkıyor; dini anlamada, metinleri yorumlamada belli usuller, belli yöntemler geliştiriliyor. Sonra, zaman içinde geliştirilmiş olan bu yöntem ve usuller, tamamı insanî olmasına rağmen sanki ilahiymiş gibi değerlendirilmeye, tartışılmaz halde bir yere konumlandırılmaya başlanılıyor. Bu da, hem uygulamada hem teoride, belirli bir kültürel anlayış ve uygulamanın başka bir kültüre dinmiş gibi aktarılması sorununa sebep oluyor. Bu sorunun üstesinden gelmek üzere üretilmiş olan “fıkıh” da, daha önce dile getirmiş olduğumuz nedenlerle işlevini kaybedince, sorun süreç içinde ağırlaşarak varlığını devam ettiriyor.

Kısaca ifade etmem gerekirse din anlayışımız ile ilgili sorunlar bahsinde, bana göre öncelikle bir zihniyet meselesini konuşmamız gerekir; ikincisi insan anlayışımız üzerinde durmamız gerekir; reşit olarak görülmeyen, kendi kararlarını kendi veremeyen Müslüman insan tipinin İslami değerini konuşmalıyız. Üçüncü olarak da *ilahî olan ile insanî olan* arasındaki ilişkinin sağlıklı bir şekilde değerlendirilememesinden kaynaklı kültürün din yerine ikame edilmesi sorunsalını konuşmalıyız. Aslında bu çerçevede belki de özel olarak konuşulması gereken bir başka konu da “*sünnetin vahiyssel değeri*” meselesidir. Dinî bilginin kaynağı ve dinde doğruluk ölçütünün vahiy olması hususunda İslam düşünce geleneğinde, görünür bir ihtilaf söz konusu değildir. Kur’an-ı Kerim’in vahiy ürünü bir metin olduğunda da Ümmet genelinde bir mutabakat vardır, fakat sünnet söz konusu olduğunda aynı mutabakattan söz edilemez. Hadis veya sünnetin vahiyssel değeri konusunda İslam düşünce müktesebatında bir ayrışma söz konusudur. Mesela sünneti “vahiy” hükmünde kabul eden Şafii düşünce sistematigi ile Hanefi yaklaşımı bu konuda farklı görüşlere sahiptir. Bu anlayış farklılığı, din konusundaki farklılıkların ortaya çıkmasında etkili olan çok önemli bir kırılma noktasıdır. Bu sebeple din anlayışımızdaki sorunların kaynakları bakımından “sünnetin vahiyssel değeri nedir?” sorusu

üzerinde, bence özel olarak durulmalıdır. Yine bu bağlamda Hz. Muhammed'in Şâri' olarak konumunun değerlendirilmesi de özel bir önem arz eder. Bu çerçevede cevabı açıklığa kavuşturulması gereken anahtar soru şudur: Hz. Muhammed'in dindeki örnekliği "*ilk örnek*" olarak mı anlaşılmalıdır yoksa "*tek örnek*" olarak mı görülmelidir? Gündelik hayatta yaşadığımız sosyo-kültürel sorunlara dinî cevaplar üretme aşamasında, bu soru önemlidir. Yine din (ilahî olan) ve kültür (insanî olan) ilişkisi bağlamında üzerinde özel olarak durulması gereken bir başka konu da, "*Kur'an-ı Kerim'de atıfta bulunulan kültürel unsurların değerlendirilmesi*" meselesidir. Bu değerlendirmenin sağlıklı bir şekilde yapılamaması durumunda da din anlayışımızdaki sıkıntıların üstesinden gelebilme imkânımız olmayacaktır. Ancak bütün bu konuların hepsinin bir oturumda değerlendirilebilmesi mümkün olmadığından, sorunlarımızın kaynağına işaret etme adına bu meselelere sadece işaret etmiş olalım. Umulur ki vakıf yetkilileri, bu meseleleri özel olarak, sağduyu ve soğukkanlılıkla ele alan çalışmalarına imza atarlar.

Din Anlayışımızın Ahlâkı Dışlaması Üzerine

Son olarak, din anlayışımız ahlâk eksenli olmaktan uzaklaşmıştır; ahlâkı dışlayan bir dinî hayat ve söylem söz konusudur. Entelektüel anlamda İslam, ahlâk merkezli bir din olmasına rağmen, peygamberimiz "*mekarim-i ahlâkı tamamlamak üzere*" gönderildiğini ifade etmiş olmasına rağmen, Müslümanların fiilen sahip oldukları din anlayışı insanı araçsallaştırmakta, amiyane tabirle insanı harcamakta ve değersizleştirmektedir. Bu neden böyle olmuştur? Bu hale nasıl gelinmiştir? İnsanı "*eşref-i mahlûkat*" olarak gören bir dinin mensupları, nasıl oldu da ahlâkı önemsizleştirdiler ve sonuçta insanı "*değersiz*" bir konuma indirgediler? Bu mesele, son zamanlarda değişik nedenlerle sıklıkla atıfta bulunulmasına rağmen, sebep ve sonuçları üzerinde hak ettiği dikkat ve derinlikte ele alınabilmiş değildir. Özel olarak ele alınıp analiz edilmeyi hak eden bu meselede kısaca şunları söylemekle yetinelim:

Ahlâk, insanlık özü ile ilgilidir; insanlık ortak paydası demektir. "*Senin bu yaptığın insanlığa sığar mı?*" sözünde atıfta bulunulan "*insanlık*", insanlarda bulunan ortak ahlâkî öz"dür. Ahlâkın varlık temeli insandır; insan fıtratı, ahlâkın varlığını gerekli kılar. Bundan dolayı ahlâkî yükümlülük, ahlâkî sorumluluk ve ahlâkî müeyyide sadece insan içindir; sadece insanın ahlâkî görevleri vardır. Alman filozofu Kant'ın belirttiği gibi Allah için sadece haklar söz konusu iken insan için haklar yanında vazifeler de söz konusudur.⁵ Bu sebepten dolayı insanın her türlü iradî davranış ve düşüncesi ahlâkî değerlendirmeye konu olur. İşaret ettiğimiz özellikleri sebebiyle ahlâk, birey ve toplum hayatını inşâ edici bir işleve sahiptir; ahlâkî değer ve ilkeler olmaksızın insanî bir hayatın, dolayısıyla da medenî bir toplumun, gerçekleştirilmesi mümkün değildir. İnşâ edici işlevi ile ahlâk, insanî ilişkiler alanını sadece düzenlemekle kalmaz, aynı zamanda varlığını mümkün hale getirir. Bu açıdan ahlâk kuralları, satranç kurallarına benzer; kurallarına uyulmaksızın satranç oynamak mümkün değilse ahlâk kurallarına uyulmaksızın kalabalık halk yığınlarının medenî bir toplum haline gelmesi de mümkün değildir. İnşâ edici özelliği, ahlâkî medeniyet için de olmazsa olmaz türden bir gereklilik haline getirir; ahlâk alanındaki en küçük bir kırılma, medeniyet hamlesinin kırılmaşmasına veya donuklaşmasına yol açar.

Günümüzde Müslümanlar, bazen cinselliğe çoğu zaman da örf ve âdete indirgemek suretiyle, ahlâk kelimesinin anlamını daraltmışlar, sonuç olarak da ahlâkî önemsizleştirmişlerdir. Ahlâk zaman, mekân veya kültüre göre değişmeyen değer, ilke ve kuralları kapsarken örf ve âdet, zamana ve mekâna göre toplumdan topluma değişkenlik gösterir; bu sebeple de örf ve âdet her zaman ahlâkî değerlendirmeye konu olur. Çünkü bir toplumun örf ve âdeti içinde ahlâka uygun olanlar olduğu gibi ahlâka aykırı olan uygulamalar da bulunabilir. Dolayısıyla ahlâk, sadece cinsel alanı, örf ve âdeti değil insan olarak yapıp ettiğimiz her türlü fiilimizi, o fiillerimizin ortaya çıkmasına imkân veren niyetlerimizi ve karakter yapımızı değerlendiren bir ölçüttür.

Dinin ahlâk eksenli olmaktan uzaklaşması yoluyla ahlâkî dışlaması demek, dinî değer, buyruk ve ilkeler de dâhil iman ve ibadet esaslarının insanı, "*insan-ı kâmil*" seviyesinde olgunlaştırmayı

⁵ Kant, *Opus Postumum*, ed. by E. Förster, trans. by E. Förster – M. Rosen, Cambridge U. Press. 1993, 203.

hedeflediğini göz ardı etmek demektir. İman esaslarına olan bağlılıkta olduğu gibi, ibadetleri yerine getirirken de sahip olunması gereken *ihlas ve samimiyet*, dinin ahlâkî özü veya ahlâkî ekseni demektir. “*Din nasihattir*” hadisindeki nasihatın esasen “samimiyet” anlamına geldiği ehlinin malumudur ve dinin ahlâkî özünü belirtmesi açısından da ayrıca önemlidir. İman esaslarına olan bağlılıktaki ihlas ve samimiyetin yokluğu nifak veya münafıklık anlamına gelirken ibadetlerin icrasında ihlas ve samimiyetin yokluğu riya veya gösteriş anlamına gelir. Hem *nifakın* (münafıklığın) hem de *riya* ve *gösterişin* ahlâkî değerlendirme terimleri olduğu aşikârdır. Uzun zamandır, din anlayışının tezahürleri demek olan dinî uygulama ve söyleme hâkim olan unsurun ahlâk olmamasından ötürü insanı, özellikle de kadını, araç olarak kullanan, güçten başka hakikat ölçütü tanımayan, kendinden olmayanı değersizleştiren ve ötekileştiren bir Müslüman sosyal çevre mevcuttur. Oysa teorik olarak İslam dininde iman ile ahlâk arasında güçlü bir ilişki vardır; güzel ahlâk, kemal seviyesindeki olgun bir imanın göstergesi iken kötü ahlâk, imandaki zaafa işaret eder. İslâm’da iman, dinamik ve harekete geçirici bir yapı olarak tanımlanmıştır. Bu sebeple insandan sadece teorik iman esaslarını ezberlemesi değil, aynı zamanda imanı ile orantılı güzel davranışlarda bulunması da beklenir. İman ile ahlâk arasındaki yakın ilişki hakkında sadece Asr sûresi bile yeterince bilgi verici niteliktedir. Yine Kur’an-ı Kerim’de temel ibadet esaslarının farz kılınma gerekçeleri de din olarak İslam’ın ahlâkî özünün tezahürü açısından önemlidir.

Din anlayışımızın ahlâk eksenli olmaktan uzaklaşmış olmasını, uzun zamandır “*ahlâki yanılğı*” olarak ifade etmeye çalışıyorum. İslâm iman ve ibadet esaslarındaki temel gayelerden en azından birisinin insanı ahlâklı bir insan haline getirmek olması gerçeğine rağmen, *ahlâki yanılğı* tutumunda, belirli iman ilkelerini teorik olarak ezberlemek, birtakım ibadetleri şekil olarak yapmak, *dindar olmak* için yeterli görülmektedir. Böyle bir yanılğı içindeki Müslüman, bir taraftan ibadetleri şekil olarak yapar diğer taraftan gündelik hayatında gıybet eder, yalan konuşur, sahtekârlık yapar ve bu yaptıklarından herhangi bir rahatsızlık da duymaz. Namazını kılan, orucunu tutan, hacca giden bir müteahhidin yaptığı inşaatta malzemedan çalması, dindar görünen bir babanın çocukları arasında ayırım yapması, dinî görevlerini şeklen yerine getiren bir öğretim üyesinin yeterli hazırlık yapmadan derslerine girmesi gibi tutumlar, sözünü ettiğimiz ahlâkî yanılğının bazı örnekleridir. Bu örnekler din anlayışındaki problemin sosyal ve tabii çevredeki tezahürleri olduğu gibi, din anlayışının ahlâkî eksenden uzaklaşmasının da göstergesidir.